

ՀԻՆ ԹՈՒՂԹԵՐ

ՓԻԼՈՍԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՌՈՍՏՈՄԻՆ

1914 թ. Օգոստ. վերջերին Ռոստոմը Կարնից մեկնեց Պոլիս: Նրան փոխարինելու համար Պոլսից գալու էին ուրիշ մարդիկ, իսկ մինչեւ այդ, նրա տեղը բռնելու էր Մարալ — Փիլոսը՝ համալսարանուղ Կարնոյ Կենտր. Կոմիտէի հետ: Սակայն, քաղաքական դէպքերը դասաւորեցին այնպէս, որ դրսից ոչ ոք չկարողացաւ գալ, եւ իբրեւ Բիւրօի ներկայացուցիչ Կարնում մինչեւ վերջ մնաց Փիլոսը: Նրա հետ էր եւ կինը՝ Տիկ. Վարսենիկը, եւ մայրը. Այս երկու նամակները գրած են Փիլոսի ձեռքով, ծածկագիր, եւ շատ քանգարծէք վաւերագիր են ա՛յն ժամանակւայ Հայաստանի կացութեան պատկերացման տեսակէտից. Փիլոսի նկարագրած դուրքիւնը աւելի կամ պակաս չափով նոյնն էր եւ ուրիշ վայրերում: Նամակները առնւած են Հ. Յ. Դ. Կենտր. Դիւանից: ԽՄԲ.

Սիրելի Ռոստոմ,

1 Յունւար, 1915, Կարին

... (Սկզբի մասը կրում է անձնական — ընտանեկան բնոյթ): Կուսակցական կեանք, ի հարկէ, չկայ. Բարթող, Գասպար*) եւայլն այնպէս են յետ քաշուել, որ մերթուամ են մի ժողովի անգամ մասնակցել: Վանիկը**) լաւ որ մնաց այստեղ. մնացել ենք երիտասարդներս, թէեւ անելու էլ բան չկայ: Նամակ գրեցինք Վահանին էլ, Վարդգէսին***) էլ, բայց չէկան ու չեկան. մինչդեռ նրանց մէկն ու մէկը ներկայութիւնը մեծապէս կարեւոր էր այստեղ: Տրամադրութիւնները դէպի հայերը չափազանց վատ էին մի ժամանակ. վերջերս պէտքէ ասել, որ բաւականին փոխել է դէպի լաւը: Պատերազմը սկսւելուն պէս սկսեցաւ նաեւ չէթայական գործունէութիւնը, որը արտայայտեցաւ բացառապէս հայերուն դէմ: Բասէնը ամբողջապէս քարուքանդ եղաւ չէթաներու ձեռքով, նոյնը նաեւ Կարնոյ դաշտը. 50-60 եւ դեռ աւելի ձիաւորներով կը լեցւէին հայ դիւ-

*) Կարնոյ Կենտր. Կոմիտէի անդամներ, **) Միհրան Թերլեմէզեան, ***) Վահան Փափագեան, վ. Սերէնկիւլեան:

դերը պահանջելով զէնք, դրամ : Զինաթափութիւնը մի ճարպիկ միջոց էր եւ պէտք է ասել, որ յաջողեցաւ : Կարնոյ դաշտում սպանեցին նաեւ Օձնի գիւղի Տ. Արխատակէս քահանան (դաշնակցական) : Բարբարոսութիւններ շատ եղան : Յղան գիւղեր, որ դրամ ու զէնք առնելու համար գիւղերով կանանց ու երեխաներին լեցրին գետը այսպիսով փրկանք եւ խոստովանում կորզելու համար, ու յաջողեցան. այսքանը դեռ բաւական չէ. դրակեցին հայերի ունեցած ցորենն ու գարին, խոտն ու դարմանը (յարդը), իսկ այժմ էլ հայ գիւղերը դատարկել են տալիս հիւանդանոց դարձնելու պատճառով : Այս խժեղութիւնների մի շատ թոյլ մասն էլ դործադրեցաւ նաեւ թիւրք գիւղերի վրա, բայց այս՝ շատ աննշան մի չափով : Տրամադրութիւններու այս վատթար շրջանին էր, որ բանակի մէջ ծառայող հայերին զինաթափեցին եւ շատ շատերին էլ կոտորեցին անձայն անշուշտ, աղաղակող եւ վրդովեցուցիչ փաստեր կան այս տեսակէտէն : Բասենի մօտ 60 հայ զինուորներ մի անդամից մի ձորի մէջ ըսպանեցին եւ այսպէս շատ տեղեր : Անձայն ու անշուշտ մի կոտորած էր այս, որ բաւական ժամանակ տեւեց եւ այժմ մեղմացած է կամ աւելի ճիշտը վերջացած, բարեբաղդաբար : Այս շրջանին էր, որ մենք ժողով դումարեցինք եւ որոշեցինք կուսակալին գիւմել.*) գիւմեցինք. ինքը դեռ նոր էր եկած, մեզմէ առաջ ինքը խօսեց այն բոլոր բաները ինչ մենք պիտի խօսէինք եւ պատուի խոստում տեւեց դադարեցնել այդ բոլորը եւ հեռացնել պատասխանատուները. իր ասելով առնալով 6 հոգու մահւան պիտի դատապարտէին դաշտում կատարւած խժեղութիւնները համար : Մինչ այժմ ոչ ոք չդատապարտեց, ի հարկէ, բայց արդար լինելու համար պիտի ասեմ, որ այնուհետեւ իսկապէս որ չէթայական դործունէութիւնը մեծ չափով մեղմացաւ : Այստեղից հեռացեցան Հիւմին ու Շաքիրը **) երկու այն սրիկաները, որոնք պատասխանատուներն էին այդ տխուր դէպքերուն : Ի միջի այլոց ասեմ, որ Հիւմին՝ մեր լսածով Բայազէդում սպանել է տեւի մեր ընկեր թորոսին :***)) Մեր ստացած տեղեկութիւնը պէտք է ասել, որ բաւական վստահելի է :

Այսպէս, սիրելիս, այս վիճակը տեւեց բաւական երկար, բացի այն, նոյն այն մարդիկ ծրարել էին իբր թէ մեզնից աչքի ընկողներին սպանել տալ մէկիկ-մէկիկ. այս տեղեկութիւնները մեզ հաղորդել են տեղացի վաճառական թիւրքերը, որոնք հակառակ են նման քայլերին, շատ հասկանալի պատճառով. պէտք է ասել, որ

*) Թախսին Բէյ : **) Հիւմի Բէյ, Իրքիսատի Կարմոյ մերկայացուցիչը, Բէհա-էդդին Շաքիր : ***) Գալուստ Ալոյեան :

չատ վատ չըջան էր այդ մենք հնարաւորութիւն չունէինք սերտ յարաբերութիւն պահելու կուսակալի հետ կամ ուրիշների: Մեր յարաբերութիւնը եղաւ մի անգամ. կուսակալը քաղաքաւար էր եւ խնդրեց միշտ դիմենք իրեն, բայց իրեն հետ տեսակցելէ 2 օր ետքը, յանկարծ, Գոլօրդուրի կողմից փնտրւեցանք ես եւ Վահան. երբ հետաքրքրւեցանք մեզ փնտրելու պատճառով, զանազան պատասխաններէ վերջ, վերջապէս մեր բժիշկը մեզ յայտնեց թէ «որովհետեւ դաշնակցականներ էք, կուզեն ձեզ հսկողութեան տակ առնել իմանալու համար քաղաքականութիւնով կը զբաղինք թէ ոչ»: Այս բանը ինձ թւում է պատասխանն է կամ անմիջական արդիւնքը մեր կուսակալի հետ ունեցած տեսակցութեան: Այս էր պատճառը, որ բազմիցս գրեցինք Վահանին, որ անցնի Կարին, բայց նա տեղից էլ չչարժւեց ու մնաց Մուշ, մինչդեռ յարաբերութիւն պահելը շատ պէտք էր, պէտք է եւ այժմ: Ինչու՞ ըստենցիկների մօտ բռնւած են նաեւ կուսակցական թղթեր, օրագրեր, որոնց մէջ կան Մարտական դործունէութիւն, Զինական ֆոնդ եւայլն նման բաներ: Պատերազմական ատեանը հիմնւելով սրանց վրա մեզնից պահանջեց ծրագիր-կանոնադիրը. տւինք, բայց ի՞նչ պիտի հասկանան. մէկը պէտք է որ անհրաժեշտ լուսարանութիւնները տայ. կանչել էին Մարտիրոսին ու Ղազարին, գնացին ու այնպիսի բացատրութիւններ տւին, որ աւելի պիտի կասկած տան մեր լուսարանութիւնները: Ես առաջարկեցի, որ մէկը ընկերանայ ինձ՝ երթալ անհրաժեշտ լուսարանութիւնները տալու, դժբախտաբար, չեկան. ես էլ իմ լեզւի արկարութեան պատճառով խոհեմութիւն համարեցի մենակ չգնալ, եւ այդպէս կը մնայ աւելորդ կասկածների մէջ, մինչդեռ Վահանի ներկայութիւնը կրնար փրկել մեզ այդ կասկածներից:

Դառնանք բանտարկեալներին. Պետրոսին աքսորեցին Կեսարիա: Բասենցիկների քիչ մասը մնում է բանտը, մեծ մասը հանեցին արդէն: Կուսակցական խնդիրների մէջ մոռացայ զրեւ նաեւ դրամի մասին. քո մեկնելուց յետոյ որքան փորձեցինք դռնէ մի 200 ոսկի ստանալ եւ ճամբել Մուշ, չյաջողւեցաւ. քեզնից յետոյ Սաչիկն^{*)} էլ մեկնեց պատերազմի դաշտը ու կը մնայ դեռ: Ստացայ 85 ոսկի եւ ինձ մօտ եղածից էլ 15 վրան դնելով տւի Ս. -ին: Ինձ մօտ եղածից 30 ոսկի էլ տւել եմ Կ. Կ. -ին ի հաշիւ բանտարկեալների. չդիտեմ պէտք էր տալ թէ չէ. բայց հաւաքաբար որոշել եւ տւել ենք. բանտում այնպիսի ընկերներ կային, որոնք չէին ստանում ուրիշ տեղերից եւ բացարձակապէս զուրկ էին միջոցներից. այդ 30 ոս-

*) Խաչիկ Փաստրմաճեան:

կու մէջ է նաեւ Կ. Կ.—ի վերցրած 10 ոսկին, որ տւին Ստեփանեանին :

Պատերազմի լուրերից շատ բան չեմ հաղորդում, որովհետեւ դիտեմ որ այնպէս էլ կիմանաս արդէն: Այսքանը ասեմ, որ առանց կռիւի էլ Օսմ. բանակը սարսափելի արագութեամբ հիւժուով է, քայքայւում. հիւանդութիւններ, տիֆ, տիֆուս, դիզենտրի եւայլն եւայլն սոսկալի կերպով տարածւել են. երեւակայիր, որ միայն քաղաքում 4,500 մահ կայ ամէն օր չհաշւած դեռ բանակի մէջ (պատերազմի դաշտում) եղած մահերը: Մօտ մի ամիս առաջ, երբ այստեղ կուսակալի նախագահութեան տակ, բժշկական մի ժողով տեղի ունեցաւ, ուր կուսակալը յայտարարեց, որ մինչեւ այժմ բանակի կորուստը, մէջը հաշուով դերի, սպանւած, վախստական, հիւանդ, թիւը կը հասնի 140,000-ի. այս մի ամսւայ մէջ զոհերը անհամեմատ աւելի շատցան քան առաջ էր. ախար, ուտեստ չկայ, սընունդ չկայ, հագուստ չկայ, խնամք չկայ: Վերջին կուլի ժամանակ (Օլթիի շրջանում) սարսափելի կերպով ջարդւեցաւ մեր բանակը: Շուշի կայ, որ պատերազմի դաշտում զօրքը ըմբոստացել է եւ վիրաւորել պատերազմական նախարար Էնվերը, դերման հրամանատարըն եւ իր եաւեր. որքան ճիշտ է, չգիտեմ: Եաւերի վիրաւոր ըլլալը հաստատ է:

Եթէ կարելի է, դրի՛ր, խնդրում եմ. հինդ նամակից աւելի է, որ դրում եմ Պոլիս եւ ոչ մի պատասխան չենք ստանում: Վանը նոյնպէս լքել է մեզ: Այսպէս պէտք է լինէր...

Ձերմ համբոյրներով՝ Սանահեդդ:

Յ. Գ.— Ձե՞ս մտածում մեզ էլ քեզ մօտ տանել: Հեռագիրդ ուրաց նամակդ ստացել ենք:

21 Յունւար, 1915 թ. Կարին

Սիրելի Ռոստոմ,

Ուրախ լուր չունիմ հաղորդելիք, ամէն ինչ տխուր է, ամէն ինչ սգաւոր. Վարսէնը անցուց, բարեբախտաբար, այժմ կաղդուրւում է. այս մի խոշոր բախտաւորութիւն էր: Արաքսին մեռաւ, Սահակը մեռաւ, Տիկին Փաստրմաճեանը մեռաւ, Ջնդին անյոյս է եւ դուցէ ապրում է վերջին ժամերը, նոյն վիճակի մէջ է եւ Մարութէի եղբայրը. սրանց տնէն այս շաբաթ 3 մեռել միանգամից դուրս եկաւ: Ամէն տեղ սուգ է. տարափոխիկ հիւանդութիւնները բոյն դրին նաեւ քաղաքների մէջ եւ զոհեր է որ տանում են. օրական տասնեակներով մարդիկ են մեռնում քաղաքացիներից միայն,

իսկ զօրքերի մէջ հաշիւ չկայ: Փախչողը կազատւի գուցէ, բայց ո՞րն փախչել: Այսպէս է այժմ էրզրումը, մի խոշոր հիւանդանոց, ուր հիւանդների մեծագոյն տոկոսը մեռնում է...

Փախստական զինւորներ բռնելու նպատակով սկսեցին խուզարկել հայ տները. խուզարկեցին եւ մեր տունը ու տարան քո, իմ գըլ-խարկները (Յ հատ) եւ իմ անձնական միջոցներով շինել տւած զինւորական հագուստները: Մեզ ամբաստանում են որպէս կասկածելի օտարականներ պահողներ, խնդիրը յանձնւած է պատերազմական ատենին. տեսնենք ի՞նչ դուրս պիտի գայ...

Վերջերս, վերջապէս նամակ ստացայ Վանէն. բաւական կարեւոր դէպքեր են եղել: Կարճկանի մէջ փախստական զինւորներ հետապնդելու ատեն մի քանի անգամ կարեւոր ընդհարումներ են տեղի ունեցել փախստականների եւ կառավ. զօրքերի միջեւ. կառավարութիւնը ուզել է նոր ուժերով վերջացնել հայ «չէթաներին». կռիւ մէջ չէթաները մնացել են ապահով, իսկ կառավարութիւնը քանդել է անմեղ գիւղերը. նոր չէթաներ օգնութեան կը հասնին, կռիւը կը սաստկանայ, չէթաները կը կտրեն հեռադրաթիւերը եւ օդը կը հանեն կամուրջները: Վերջապէս, կռիւ վայրը կը փութան եւ մեպուսներ Միւնեպ եւ Վոամ եւ կը հանդարտեցնեն յուզած մտքերը. այժմ խաղաղ է: Կառավարութիւնը վերջերս դիմել է մերոնց եւ առաջարկել, որ Վոամն ու Արամը անցնին Սալմաստ յետ պահելու հայ խմբերը թիւրք զօրքերի դէմ կռուելուց. մերոնք ցոյց կուտան Բաշկալէի հայ կոտորածը, ինչպէս նաեւ նման շարժումները եւ կառաջարկեն ապահովել հայերի կեանքը: Կառավարութիւնը կարդարացնէ Բաշկալէի կոտորածը եւ այսպիսով կը խզի յարաբերութիւնները: Որքան կարողացայ ստուգել, կառավարութեան նպատակըն է եղել հեռացնել Դաշնակցական ղեկավարները: Կը կարծենք թէ Դաշնակցութեան դէմ կամաց-ձամաց պիտի սկսին նոր հալածանքնր: Մուշ Ռուբէնից պահանջել են անցադիր. թւում է թէ այս էլ նոր սկիզբ է Տարոնի խռովութիւններուն: Նոր տարւայ օրը քեզ գրել եմ աւելի ընդարձակ մի նամակ, յայտնել եմ նաեւ մեր վիճարկութիւնը կատարւած դէպքերը եւ չէթայական գործունէութիւնը, ինչպէս նաեւ Պայազլի թորոսի սպանութիւնը Հիւմի փաշայի ձեռքով. այդ խնդիրների մասին աւելորդ եմ համարում նորից կրկնութիւններ անել:

Մի քանի տեղեկութիւններ նաեւ պատերազմի մասին, բայց իսկապէս պատերազմ չէ այս, այլ կատարեալ կոտորած. կոտորում է թշնամին, կոտորում է ցուրտը, անօթութիւնը, մերկութիւնը, հիւանդութիւնները եւայլն եւ դիակները թէ Կարնոյ դաշտում, թէ Բա-

սէնում, Նարմանում մնում են անթաղ. թափթւած իրար կողք կողքի, շարան-շարան. դիակներ մարդկանց, դիակներ կենդանիների... Այսպէս է պատերազմի դաշտում... Այն տարածայնութիւնները թէ մերոնք գրաւել են Օլթին ու Սարըղամիշը, անպատճառ սուտ է. ճիշտ է, մերոնք գնացին յիշեալ տեղերը, բայց դա լոկ ռազմական մի խաղ էր եւ այնպիսի մի ջարդ կերան, որ սոսկալի էր. խուճապը հասաւ մինչեւ Կարին, կառավարութիւնը սկսեց ուժ տալ ու զօրացնել ամրոցները. կարծում էին, որ թշնամին նոյն թափով գալու է, բայց սխալեցին. թշնամին հասաւ իր նախկին դիրքերը եւ մնաց երբեք չփորձելով առաջ գալ: Թշնամու յետ կանգնելը նորից քաջալերեց մերոնց. նրանք սկսեցին հաւաքել ջարդեաժ բանակի անյոյս բեկորները, հաւաքել 45-50 տարեկանները իբր թէ նոր բանակ կազմելու եւ նորից սկսելու կռիւը. այժմ այդ ջանքերի մէջ են ահա. ինչպէս երեւում է անյոյս եւ նաեւ գերման սպաները: Սրանք վերջերս դիմել են իտալական եւ ամերիկեան կառավարութիւններին, որ իրենց տրամադրելի անեն մի նաւ վերադառնալու համար Գերմանիա, բայց կարծեմ մերժւել են: Լքումը թէ ժողովրդի, թէ զօրքի եւ թէ մասնաւորապէս սպաների մէջ այն աստիճանի է հասած, որ մեծ հաճոյքով կընդունին թշնամուն, եթէ դայ, բայց թշնամին չի գալիս եւ կարծում եմ չի էլ դայ դարունքէն առաջ:

Պոլիսը լռում է. մի հատիկ նամակ անդամ չենք ստացել. չես գրում եւ դու, կտրւել ենք ամբողջ աշխարհից եւ սեղմւել մեր շրջանակի մէջ, ուր ամէն կողմ սուգ, ամէն կողմ լաց ու կոծ է:

Վերը մոռացայ ասել, որ Խաչիկն էլ հիւանդ է, հիւանդ է նաեւ Մազմանեան Լեւոնի կինը՝ Ադելը, բայց մի⁶ թէ կարելի է թւել բոլորը: Զնդին անդադար յիշում է քեզ. վերջին օրերս չի էլ խօսում. երէկ իր մօտն էի, յայտնեցի քեզ նամակ գրելուս մտադրութիւնը, խեղճը լարեց իր բոլոր ուժերը եւ կցկտուր բառերով ասաց հետեւեալը. «Թող Ամերիկան դրամ հասցնէ անդալման ժընեւի մէջ գնելու Դաշն. տունը եւ թող անունը գրեն «Մեր տունը». մի ընկերոջ վերջին ցանկութիւնն է գուցէ որ աւելորդ չհամարեցի քեզ գրել. առհասարակ քեզ շատ է յիշում...»

Դէ՛, մնաս բարեւ, ո՞վ գիտէ գուցէ մենք էլ հիւանդացանք կամ մի բան եղանք, գուցէ էլ չկարողացայ գրել. ախր գրելու սի՞րտ է գիմանում: Մնաս բարեւ, քեզ համբուրում եմ կարօտով, շատ-շատ կարօտով, համբուրում ենք բոլորս, Վարսէնը, մայրս: Եթէ հնարաւորութիւն ունես աղաչում եմ գրիր երկար-երկար:

Քո՛ ՄԱՐԱԼ

Յ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ

1919 թ. մարտին, Թիֆլիսում, տօնեց Յովհաննէս Թումանեանի ծննդեան յիսնամեակը: Այդ առթիւ շնորհաւորական հեռագիր էր տւել Հայաստանի Կառավարութիւնը, որին Յ. Թումանեանը պատասխանեց հետեւեալ հեռագրով.

Մարտ 8, Երեւան

Հայաստանի Կառավարութեան Նախագահի փոխանորդ Ա. Խատիսեանին,

Հայրենի երկրի անդրանիկ կառավարութեան անդրանիկ գրական ողջոյնն ու բարեմաղթութիւնները յուզեցին ինձ մինչեւ արտասուէք:

Էս բոլոր զգացմունքները ես բացատրում եմ ոչ թէ իմ գրական գործերի արժէքով, այլ մեր ազգային ոգու անպարտելի հզօրութեամբ, որին չեն կարող ընկճել ոչ սով, ոչ հիւանդութիւն, ոչ հալածանք, ոչ տառապանք: Միշտ մնում է կենդանի եւ թեւաւորւած մեծութեան ու գեղեցկութեան տենչերով:

Էս անգամ էլ, առասպելական Փէնիքսի նման, պիտի յառնի իր օջախների մոխիրներից նոր կեանքով ու աւելի տաղանդաւոր բանաստեղծների զւարթ երգերով: Եւ եթէ բանաստեղծի աղօթք էք ուզում ինձանից, ապա ես միայն մի աղօթք ունեմ նրա համար, որ նա, հայ ժողովուրդը կենդանի մնայ Փիլիքապէս, մնացածը ձեռք կը բերի ինքը — ինքը, որ կանգնած է աշխարհների մէջտեղը, Հայաստանի երկնահաս բարձրաւանդակին, երկնքից էնքան մօտիկ, իր խոհուն ճակատը դէմ տւած աշխարհի բոլոր փոթորիկներին՝ պայծառ նայում է դէպի իր մեծ եւ լուսաւոր ապագան:

Իմ հոգին լիքն է նրա ոգու հզօրութեան շնչով եւ նրա մեծ ապագայի անսասան հաւատով:

Եւ թող էդ մեծ ոգին ու էդ անսասան հաւատը զօրավիգ լինեն նրա կառավարութեանը, որ կարողանայ ժողովրդին հանել էս ծանրը ճգնաժամից եւ տանել յաղթանակներից ամենամեծն ու ամենագեղեցիկը — եղբայրական սիրով տիրել հարեւան ժողովուրդների սրտերին՝ Հայաստանի երջանկութեան համար:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ